

چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه*

شهرام یوسفی فر**

همایش تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان، در اسفندماه ۱۴۰۰، در محل دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران اجرا شد. برگزاری آن همایش به منزله نخستین مرحله از مجموعه طرح های بلند مدت سلجوقی شناسی است، که به مرور پی گیری و به اجرا درخواهد آمد. این همایش، از نظر رویکرد، اهداف، طراحی و روش اجرا واجد چند خصوصیت بود که در ادامه به اختصار بدان پرداخته می شود.

۱. شناخت تجارب مدنی و اندیشه ای گذشته، درک و تبیین ساحت های زندگی اقتصادی، فهم مدل های آمیختگی مناسبات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی با حوزه اقتصاد و نیز بازشناسی جریان های اندیشه ای و فرآیندهای طولانی مدت تحول جامعه، از جمله پیش شرط های ضروری برای رشد و توسعه سپهر اندیشه ای، تعمیق و گسترش آموزه ها و کارآمدی دانش اقتصاد در امروز ایران است. چنانچه بتوان چشم اندازهای پیوسته و یکپارچه از کیفیت و روند تحول اقتصادی دراز مدت جامعه ای چون ایران بدست داد،

---

* این گفتار در باب تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان و وضعیت پژوهش ها در این زمینه، مقدمه ای است بر کتاب مجموعه مقالات آن همایش، که بزودی و به صورت دیجیتال انتشار خواهد یافت. نشر این مطلب در اینجا، با هدف ترسیم چشم انداز بحث های آتی مجله در باب تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان صورت می گیرد.

** استاد گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران. shyousefifar@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۸

بنیان دانشی محکم و کاربردی برای پروراندن اندیشه های اقتصادی، تدقیق نظریه ها و مفاهیم و در نهایت غنی سازی سیاست گذاری اقتصادی منطبق با واقعیت های زیسته اقتصادی ایران، فراهم می آید. این امر به منزله تدارک زیربنای اندیشه ای و نظری علمی برای ارزیابی نظریه ها، سیاست ها، برنامه ها، اقدامات اقتصادی معاصر و نیز شناخت موانع ساختاری آشکار و پنهان، آسیب ها و فهم ناکامی های این حوزه است. مطالعات کاربردی در علم تاریخ، از جمله مهم ترین پیش زمینه های رشد و کارآمدی علوم انسانی و اجتماعی در ایران بشمار می رود.

یکی از الزامات پژوهش و شناخت پیشینه جوامع انسانی، تقسیم بندی قراردادی ساحت های گوناگون زندگی او به بخش های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. جدای از مزیت ها یا اشکالاتی که این روش برای مطالعه جامعه و انسان دارد، هنگامی که به گستره "زندگی روزانه"، به مثابه ناب ترین عرصه تجلی تجربه های فردی و اجتماعی انسان و گروه های اجتماعی، نظر کنیم، درهم رفتگی ساحت های گوناگون مناسبات اجتماعی و نمادهای کنش متقابل مولفه های بنیادین زندگی اجتماعی (سیاست، اقتصادی، فرهنگ) قابل شناسائی، مقوله بندی و تبیین است. مطالعه هریک از ساحت های مزبور آگاهی های ارزشمندی برای شناخت انسان بدست می دهد. از آن میان، تبیین روند های اقتصادی، چگونگی شکل گیری و تداوم زندگی اقتصادی و فرآیندهای موثر در تعیین وضعیت و شرائط زندگی روزانه را به طرزی موثر آشکار می سازد. به تعبیر دیگر، تاریخ اقتصادی درک گسترده تر زندگی روزانه انسان در گذشته را امکان پذیر می کند! انسان بخش مهمی از فعالیت روزانه خود را به کنش های اقتصادی معطوف می کند تا با بر اساس کسب تولید ثروت و کسب درآمد، امکان گذران معاش خانواده و تامین زندگی مادی جامعه، امکان استمرار سیاسی و فرهنگی آن را رقم زند. در جریان این فرآیند است که روابط انسانی و اجتماعی در خلال روند تولید، توزیع و مصرف شکل گرفته و زندگی فردی و اجتماعی جامعه رشد می یابد! بر اساس چنین رویکردی است که می توان

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۳۵

مناسبات درهم تنیده جامعه را تا اعماق آن کاوش و مطالعه کرد و شکل بندی های پایدار و پویای حاکم بر فرآیند زندگی این مردمان را شناسائی و بدست داد.

در این رویکرد، مطالعه تاریخ پدیده های اقتصادی در گذشته، زمینه ای مناسب برای همکاری صاحب نظران تاریخ، اقتصاد، سیاست و جامعه شناسی است. شومپتر، از موضع تاریخ نگاری دانش اقتصاد، نیاز این علم به مطالعات تاریخی را چنین بیان می کند: "موضوع علم اقتصاد، یک فرآیند یکتا در طول زمان تاریخی است و فرد باید بر کیفیت واقعیت های تاریخی احاطه کافی داشته و از چارچوب درک تاریخی برخوردار باشد، تا فهم پدیده های اقتصادی در طول تاریخ برایش میسر شود. همه این ها، نیازمند گردهم آئی علوم مختلف اجتماعی و انسانی جهت کاهش خطاهای بنیانی است که در تحلیل پدیده های اقتصادی بروز می کند"^۳. فهم شرائط و زمینه اقتصادی جامعه در بستر تاریخ اقتصادی و اجتماعی مربوط و توصیف و توضیح واقعیت های اقتصادی و در نهایت توانائی در تحلیل پدیده های اقتصادی و بهره گیری های آموختاری برای موقعیت کنونی، بستگی دارد تا چه اندازه چارچوب های روشی و ملاحظات تئوریک مناسب بکار گرفته می شود. فرآیند روایت تاریخ ایران در چارچوب مدرن، علمی و واقع بینانه نیازمند رشد و توسعه دانش تاریخ در گرایش های گوناگون آن، از جمله تاریخ اقتصادی است.

۲. تاریخ ایران در سده های میانه، دوره ای متمایز در بین دیگر دوره های تاریخ ایران است. آغاز آن از فروپاشی اقتصادی-اجتماعی و سیاسی جامعه ایران در ابتدای سده ۶م. اول ق(پایان حکمرانی ساسانیان و غلبه اعراب مسلمان) و پایان آن به مرحله فروپاشی اقتصادی- اجتماعی و سیاسی ایران در نیمه سده ۶ق. ۱۲م. می رسد. این دوره نزدیک به شش قرن قمری را شامل می شود و بدیهی است در درون خود، به دوره های خردتری قابل تقسیم بندی است. مهم ترین خصوصیت های کلان این دوره که ممیز آن از دوره های قبل و بعد از آن بشمار می رود، از یک سو فرآیند طولانی آمیزش دو ساحت فرهنگی- اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ایران باستان با دین اسلام و تجارب زیسته اعراب مسلمان و از سوی دیگر و هم زمان، فرآیند انتقال، بهره برداری و ادغام موارث تمدن ها و فرهنگ

های کهن همجوار حوزه فرهنگی ایران (یونان، رم، هند، و دیگر کانون های مدنی مرتبط) بود که در جریان شکل یابی و استقرار تمدن ایران در دوره بعد از اسلام تاثیرگذاری مستقیم و غیر مستقیم داشت. بر اساس این رویکرد و تعیین ملاک های مربوط، امکان تشخیص و تعیین بازه های کوتاه تر در زمان اجتماعی پدیده های این دوره فراهم می شود. امری که برای تبیین تحولات و تغییرات مناسبات اجتماعی ایران در این دوره، بسیار لازم و کارآمد است. بازه های خردتر زمان بندی تحولات جامعه ایران در این دوره، با این عنوان ها، که جنبه پیشنهادی هم دارند، قابل تشخیص است: ایران در موقعیت پساساسانی، که با ویژگی بارز تحولات ناشی از روند گذار از جامعه باستان و تغییرات ناشی از فرآیند تغییر دین، قابل شناسائی است؛^۱ بازه دوم، با شاخص هایی چون تکوین و تکامل ساحت های زندگی ایرانیان به عنوان جزئی همساز از جامعه مسلمانان و سپس بروز واکنش ها و تمایلات ناسازگارانه با جامعه مسلمانان، بروز و تقویت هویت اجتماعی با محوریت مفهوم ایران، مشخص می شود. این دوره از آغاز سده دوم تا آغاز سده پنجم قمری را در بر می گیرد. بازه سوم، با شاخص های مربوطه بروز دگرگونی های گسترده اجتماعی، ناشی از مهاجرت و سیطره قبایل صحراگرد آسیای میانه، از اوائل سده پنجم تا پایان سده ششم قمری را در بر می گیرد. وضعیت این دوره، با مداخلات زندگی کوچروئی و مناسبات اقتصادی-اجتماعی موجود و نتایج گسترده آن در زندگی این سرزمین قابل شناسائی است. لازم به تاکید است این روش تقسیم بندی زمانی و شاخص های مطرح در این خصوص، بنا به اقتضای بحث تاریخ اقتصادی-اجتماعی دوره سلجوقیان است و ناگفته روشن است که برای طرح بحث در باره موضوع دیگری مانند ساحت اندیشه ها، سیاست و حکمرانی و مناسبات اجتماعی، باید از شاخص ها و بازه های زمانی گاه متفاوت با آنچه در این جا طرح شد، استفاده کرد.

در هر حال، برای رشد و گسترش مطالعات تاریخ ایران در این دوره، توجه به این گونه زمان گذاری که با هدف شناخت عمیق و دقیق تر پدیده های اجتماعی صورت می گیرد، اجتناب ناپذیر است و باید از بحث های انتقادی و سازنده در این باب استقبال کرد. دوره

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۳۷

بندی رایج و مسلط بر مطالعات تاریخ ایران، که بر اساس یک شاخص اصلی (موقعیت قدرت سیاسی) استوار است، حتی برای مطالعات تاریخ سیاسی ایران نیز کارآئی اندک دارد. از این رو به هنگام بررسی تاریخ اقتصادی و اجتماعی باید از معیارهای خاص جهت دوره بندی موضوع مورد مطالعه بهره گرفت و با این روش از بروز خطاهای ناخواسته ناشی از تبعیت از معیار حکمرانی یک خاندان به عنوان ملاک شناسائی فرآیند شکل گیری و تحول یک پدیده تاریخی، اجتناب کرد.^۱

۳. بر پایه آنچه طرح شد، در همایش تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان، هدف این بود که از حوزه های مطالعات و نیز چشم اندازهای آتی پژوهش ها زندگی اقتصادی ایرانیان در آن دوره طراحی منظم و کاملی صورت گیرد تا بر اساس چنان چشم اندازی، جنبه های زندگی روزانه در حوزه اقتصادی که بر جریان امور اجتماعی سیطره داشت، به زمینه های تامل و پژوهش های دانشورانه تبدیل شود. این سخن بدیهی است که این رویکرد به یک ساحت زندگی روزانه در سده های میانه، به منزله ترجیح عوامل مادی بر دیگر جنبه های زندگی اجتماعی نباید باشد و البته محدودیت های رویکرد تاریخ اقتصادی در تبیین پدیده های اجتماعی، آشکار و غیر قابل چشم پوشی است. اما به دلایل گوناگون، نیل به چنین چشم اندازهایی برای تکوین زمینه های اندیشه ورزی و پژوهش در تاریخ اقتصادی ایران سده های میانه، تا مدت های مدید دور از دسترس خواهد بود. یک دلیل این وضعیت، نبود ادبیات پژوهشی تجربی و نظری در باره پدیده ها و مسائل تاریخ اقتصادی ایران است. یکی از روش های موثر برای شکل گیری و رشد این حوزه از علم تاریخ، طراحی و استقرار گرایش تاریخ اقتصادی ایران و تربیت پژوهشگران در دانشگاه ها است.

۴. برای شناخت تاریخ اقتصادی یک دوره، نیازمند بهره گیری از روش/روش های فهم و رویکردهای مناسب برای بررسی و تبیین پدیده های اقتصادی هستیم. چنانچه پژوهش در تاریخ اقتصاد یک دوره به میزان بسنده ای انجام و انباشتی از داده ها و توصیف غنی و عمیق از پدیده ها و موضوعات مربوط صورت پذیرد، به تدریج امکان شناسائی "مسائل تاریخ اقتصادی" یک دوره و تبیین آن، فراهم خواهد شد. شناخت و تبیین مسائل اقتصادی

یک دوره، یک روش کارآمد برای طراحی نقشه موضوعی، چارچوب های روشی و مفهومی در تاریخ اقتصادی است.

به عنوان گشایش بحث در باب آنچه که مطرح شد، می توان بر اساس دستاوردهای پژوهش های اندکی که در تاریخ اقتصاد ایران دوره سلجوقیان انجام گرفته است، شماری از موضوعات و مسائل اقتصادی را به عنوان نقطه شروع پژوهش ها در این زمینه، مطرح کرد:

- سیاست ها و خط مشی اقتصادی: تمرکز و پراکندگی، روش های مدیریت اقتصادی بخش دولتی و خصوصی، منابع تامین درآمدهای بخش دولت، بودجه بندی و نظام هزینه ها، مالیات و مالیه عمومی، سرنوشت مازاد تولید و الگوهای بازتوزیع آن در جامعه، بهره، و دیگر موضوعات نظیر.

- الگو/الگوهای مسلط صورت بندی اجتماعی- اقتصادی، شیوه های تولیدی، اقتصاد روستائی، اقتصاد شهری، شیوه رهن گردانی، نظام داد و ستد داخلی و بین المللی، و موضوعات نظیر.

- مفهوم شناسی تاریخی پدیده های اقتصادی و انطباق آن با صورت بندی های گوناگون، پول، سرمایه، کار، الگوی تقسیم کار، نیروی تولید، ابزارتولید، تولید کالائی و خرده کالائی، بازار، زمان اقتصادی و دوره بندی تاریخ اقتصادی، بهره، دانش و فناوری، بهره بری، مصرف، درآمد، اقتصاد خانوار، نیازهای اولیه و ثانویه، مالکیت، منابع زیر زمینی، جمعیت، تحولات کوتاه و بلند مدت اقتصادی، راه ها و گمرکات، بهره وری، غارت، سود و ربا، بانک داری، فقر، نیروی کار، روش های تحلیل اقتصادی، وقف، قیمت، رشته های تولیدی، رفاه، دست مزد، و دیگر مفاهیم مربوط.

- اقتصاد سیاسی، آموزه های عرفی و دینی اقتصادی، قوانین اقتصادی، الگوهای رشد و توسعه اقتصادی، تخصیص منابع و توزیع ثروت، عدالت اقتصادی، آزادی و انحصارات و رقابت، امتیازات، خط مشی های حمایتی، نظام های بهره برداری از

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۳۹

بناگاه های اقتصادی، اصلاحات اقتصادی، تداوم و تحول در ساختارها و کارکردهای اقتصادی و موضوعات مرتبط دیگر.

- جامعه شناسی اقتصادی: نهادهای اقتصادی، جنگ، بحران ها و چالش های اقتصادی، قشربندی اجتماعی، امنیت و ناامنی اقتصادی، سازمان اجتماعی تولید و خدمات، اختلالات ادواری در ساختار و رشد اقتصادی، حقوق اقتصادی، تغییرات اقتصادی، فرهنگ اقتصادی، مقوله زمان اقتصادی و دیگر موضوعات مربوط.

۵. مطالعات تاریخ اقتصادی با دشواری ها و موانع گوناگون روبرو است.^۷ از جمله این مشکلات که جنبه کلی دارد، این موارد قابل ذکر است: بن بست های روش شناختی (تقابل بدوی گرایان و مدرن گرایان) در این حوزه مطالعاتی، شکاف بین ساختار و نهادهای اقتصاد سنتی و مدرن و دشواری های تفسیر مناسبات اقتصادی کهن،^۸ سختی های مربوط به وفق دادن گزارش ها و اطلاعات منابع با فهم مدرن اقتصادی، وجود تفاوت ها در شیوه تلقی قدما از مباحثات اقتصادی با فهم مسلط از قرن ۱۸ میلادی و لزوم خوانش انتقادی منابع، لزوم کاربست شیوه طرح پرسش از منابعی که در ظاهر موضوعات اقتصادی مد نظر ندارند، دشواری های مربوط به یافت شواهد و اطلاعات اقتصادی،^۹ سختی کاربست اصطلاحات و مفاهیم اقتصادی جدید در اقتصاد سنتی، ناچیز بودن آگاهی های ما از مسائل ابتدائی و مهم مانند موضوعات جمعیت شناسی و موارد دیگر از این دست. این دشواری های و مشکلات، باعث سرخوردگی پژوهشگران می شود. نامطمئن بودن شواهد به دلیل این که بسیاری از شواهد بازتاب های رویه ها و باورهای اجتماعی اند تا واقعیت های اقتصادی^{۱۰} و این که منابع تاریخی چیز زیادی در مورد نحوه عملکرد جامعه باستان بدست نمی دهد و اغلب مطالعات این حوزه مبتنی بر خوانش دقیق از نظریه اقتصادی نیست،^{۱۱} در تشدید رویگردانی از این حوزه مطالعاتی، تاثیرگذار است. آنچه مطرح شد، تاکید بر این واقعیت است که دانش اقتصاد در دوره های تاریخ پیشامدرن جوامع وجود نداشت و به ناگزیر باید دانش مربوط درباره این موضوع، تولید شود. در این میان، صاحب نظران و پژوهشگران با مسائل

و چالش های برآمده از نوع منابع تاریخ نویسی و محدودیت های آن و به ویژه دشواری های شناخت مناسبات پیچیده پیشامدرن در جوامع خود، روبرو هستند.^{۱۲} از این رو، پژوهش های تاریخ اقتصادی در ایران نیز با موانع کم و بیش شناخته شده و گاه بسیار دشوار روبرو است، و از آن جمله به این موارد می توان اشاره کرد: کمبود شدید اطلاعات تاریخی و اسناد و مدارک مربوط به حوزه اقتصاد در سده های میانه، جایگاه بسیار کم رنگ و حاشیه ای تاریخ اقتصادی در نهاد آکادمیک و به ویژه رشته تاریخ، پرهیز استادان و دانشجویان از ورود به مطالعات مربوط و بی توجهی به راهبرد تربیت محقق تاریخ اقتصادی، نبود مطالعات منظم و مستمر در این زمینه، نبود کلان طرح مطالعاتی راهبر به نحوی که چشم انداز پیوسته و یکپارچه ای از ماهیت و روند تحول اقتصادی ایران بدست دهد، فقدان سازوکار بهره برداری و انباشت نتایج مطالعات انجام شده است. اندک مطالعات انجام شده در زمینه تاریخ اقتصادی این دوره در موضوعات پراکنده و در برخی موارد بدون اعتنا به مبانی علم اقتصاد، بوده است.

برای چاره جوئی در این خصوص، افزون بر نکته ای که پیش از این طرح شد، اصلاح رویکردها و محتوای آموزش و پژوهش در رشته تاریخ و جهت گیری به سوی شکل دادن به مطالعات بین رشته ای اقتصاد و تاریخ در دانشگاه های کشور است.^{۱۳} اگر چه روشن است ظرفیت سازی آموزش و پژوهش در دانشگاه ها تابع تخصص های موجود و توانائی های استادان حاضر در هر نهاد علمی است. از این رو در شرایط کنونی گروه های تاریخ نمی توان انتظار داشت گام هائی برای خروج از چنین بن بستى برداشته شود. برای حل این مسئله باید به دنبال راه های دیگری بود که از جمله تعریف و اجرای کلان طرح های ترجمه متون کلاسیک تاریخ اقتصادی، مباحث روش شناسی، مباحث نظری، مطالعات موردی دوران ساز در این علم، و نیز برد دانش افزائی علاقمندان از طریق اجرای درس گفتارهای تخصصی و موارد نظیر، اهمیت بیشتری دارد.

۶. همایش تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۴۱

همایش تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان (گروه تاریخ، دانشگاه تهران، ۱۶ اسفند ۱۴۰۰ش)، چنانچه اشاره شد، اولین برنامه در زمینه مطالعات دوره سلجوقی و سده های میانه تاریخ ایران، است. نظر به این که فرآیند آموزش در گروه های تاریخ به ناگزیر باید بر گستره ای از تکاپوهای پژوهشی و فرآیند انباشت دانش متکی باشد، بایسته است به نحو کارساز و موثر، از همه ابزارهای رسیدن به وضعیت مطلوب، بهره برداری شود. ظرفیت های همایش های علمی، یکی از کوتاه ترین و مفید ترین روش های پیمایش و رصد زمینه های پژوهش و بازشناسی موضوعات و مسائل یک حوزه علمی است که به نحوی از انحاء در نزد محققان و استادان علاقمند به یک دوره تاریخی مطرح شده است. چنانچه بنیان همایش بر اساس رویکرد سیاست گذاری در حوزه علم و نیز معطوف به مسائل مطرح در یک حوزه علمی و همینطور اهداف مربوط طراحی و اجرا شود، می توان با استفاده از شیوه های مدیریت دانش و نیز سازوکار خروجی گیری از مباحث مطرح در این نوع برنامه تخصصی، زمینه های طراحی نقشه علمی و جهت گیری به سوی رشد و گسترش حوزه های نوین و توسعه یافته مباحث علمی را فراهم آورد. با این شیوه، برگذاری همایش نه چون یک هدف، بلکه به مانند ابزاری مناسب برای رسیدن به موقعیت های فراتر در پیشبرد و تکامل دانش تخصصی و حرکت در نظام منطقی چرخه تولید و انباشت دانش و سرریز شدن آن در نهاد آموزش بکار می آید.

دوره تاریخ ایران در سده های میانه و به ویژه دوره سلجوقیان، بنا به علل و دلایل گوناگون، از اقبال اندک محققان و دانشجویان علم تاریخ روبرو بوده و هست. این نکته قابل تردید نیست که بدون شناخت بسنده و اشراف بر مباحث اساسی تاریخ این دوره، امکان فهم عمیق تر دوره های قبل و بعد از آن، وجود ندارد و با اندکی جستجو در مباحث تاریخی مطرح شده، می توان به آثار چنین بی توجهی واقف شد. در هر حال، کم توجهی پژوهشگران به این دوره تاریخی و پیامدهای مختلف این امر، در طرح و پیشبرد پروژه ای تخصصی در موضوعات تاریخ اقتصادی این دوره، دشواری های پیدا و آشکاری را به وجود آورده است. با توجه به این موقعیت مطالعات تاریخ ایران در سده های میانه و

سلجوقیان، همایش حاضر طراحی و به اجرا درآمد تا بخشی از کاستی های موجود را پوشش دهد.

اهداف و مسائل اساسی که در این همایش مورد توجه بود، به شرح محورهای مختصر زیر است:

اول. تمرکز و توجه بر مسائل کلان این دوره؛ در دورانی که فرآیند دراز مدت درهم کرد نظام اقتصادی به میراث رسیده ایران باستان با تجارب قبلی اعراب و آموزه های اسلامی و نیز سنت های کوچروان ترک شکل گرفت، از درون آن چالش ها و تکاپوهای دراز مدت، چگونه نظام اقتصادی پایدار و دوران سازی در دوره سلجوقیان سر بر آورد؟ ساختار اقتصادی ایران چه عناصر اقتصادی را از خارج پذیرا شد و چگونه و با چه روشی آن مولفه ها را در خود درونی کرده و به شکل نظامی کارآمد برای بقای فرهنگی و تمدنی ایران، ساماندهی شد؟ از سوی دیگر در این دوره بنا به سیطره سیاسی و نظامی ایرانیان بر سرزمین های بسیار وسیع پیرامونی، به ناگزیر سازمان های اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی شناخته شده مرکزی ایران به آن مناطق سرایت نمود و در نتیجه حضور موثر و کارآمد خرد و تدبیر اقتصادی ایرانیان به شیوه ای تسخیرکننده، نظم اقتصادی جدیدی را در دوره ای طولانی در غرب آسیا پدیدار ساخت. کارگزاران سلجوقیان در قلمروهای پیرامونی، رویه ها و قوانین حکمرانی اقتصادی را از دولت مرکزی آموخته و به کار می بستند. این فرآیند بین المللی شدن آموزه ها، ترتیبات نهادی و سازمانی و رویه های اقتصادی - اجتماعی ایرانی در گستره ماورالنهر و جلگه سند تا منتهی الیه غرب آسیا، دیگرگونی های اجتماعی سرنوشت سازی در آینده مردمان آن مناطق در پی داشت.

اما افزون بر این موارد، به طور مشخص برای تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان، طراحی نقشه ای معطوف به آینده این حوزه مطالعاتی و ریل گذاری مسیرهای فرارو، باید مورد توجه قرار گیرد. به اختصار برخی از قضایای مهم در این باب، مطرح می شود. برای رشد مطالعات سده های میانه و نیز سلجوقی شناسی، باید در روال ها و رویه های سلجوقی پژوهشی تجدید نظر صورت گیرد و از چارچوب های مسلط و کهنه شده حاکم

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۴۳

فاصله گرفت. برای این منظور باید مقوله «ایران» در مطالعات تاریخ این دوره، محور قرار گیرد و از این نقطه عزیمت، چشم اندازهای منطقه ای و جهانی مطالعات سلجوقی در ایران طرح ریزی، ساماندهی و عملیاتی شود. با توجه به توان و ظرفیت های بسیار اندک دانشورانه مربوط به این دوره، باید با بهره گیری از روش های کارآمد، الگویی برای تاثیرگذاری بر محققان، حوزه های فعال و سوگیری رویکردهای غالب بر پژوهش ها و مباحث جاری مربوط به این دوره، که در کشورهای مختلف در جریان است، طراحی و ساماندهی کرد تا بتوان با شناخت درست از موقعیت مباحث تاریخی مربوط به این دوره در دنیا، هم به روند هم افزائی دانشی بین متخصصان یاری رساند و هم از شکل گیری نظریات و مباحث ناشی از گرایش های سهم خواهانه مبتنی بر خواست ملت گرایانه از میراث مشترک معنوی که با محوریت ایران در تاریخ شکل گرفته بود، جلوگیری کرد. این ایده در نهایت منطقی خود، رصد و پایش گستره سلجوقی شناسی در دنیای معاصر با هدف ساماندهی و شکل دهی به چشم اندازهای فرا مرزی نوین در مطالعات تاریخ این دوره را مورد نظر دارد. چنین رویکردی به تاریخ این دوره، در خود گرایش به بازشناسی وجوه فرهنگی و تمدنی ایران دوره سلجوقیان در کلیت فراگیر فرهنگی و تمدنی اسلام را نیز در بر دارد.

اما، روش و رویکرد کشف خصوصیت های درونی نظم اقتصادی ایران و مدل های برآمده از آن در این دوره، سودمندی های بسیار در پیشبرد این حوزه مطالعاتی دارد. این موضوع هم یک نیاز و هم پیش زمینه ای برای جهت گیری به سوی کشف و پرورش نظریه های تبیین کننده فرآیندهای دراز مدت در تاریخ اقتصادی ایران پیشا مدرن است.

دوم. محورهای موضوعی همایش با مشارکت متخصصان تاریخ اقتصادی و مورخان، با رویکرد طراحی دانشورانه ای از اهم موضوعات و مسائل تاریخ اقتصادی این دوره صورت گرفت. از این رو محورهای مطرح در حکم نقشه ای برای مطالعات تخصصی فراتر در تاریخ اقتصادی ایران دوره و نیز چشم اندازی برای طراحی مطالعات و برنامه های بعدی در موضوعات خردتر تاریخ اقتصادی است. امید می رود دستاوردهای این همایش چون زمینه

ای در ایجاد انگیزه و تحرک در آموزش و پژوهش های تاریخ اقتصادی این دوره، به عنوان یک حوزه مغفول از مطالعات سلجوقی مورد بهره برداری قرار گیرد.

بر اساس آن چه طرح شد، محورهای اصلی همایش، در چند بخش ساماندهی گردید: بخش اول، توجه به مباحث روش شناسی و نظری مطالعه تاریخ اقتصادی این دوره؛ در محور روش ها و رویکردها در مطالعه تاریخ اقتصادی، محورهای این مقوله چنین مباحثی اختصاص یافت: زمینه بازشناسی رویه ها در مطالعات تطبیقی تاریخ سده های میانه و دیگر جوامع، از نظر نقد پارادایم ها و پنداشته های مسلط و کاوش در مشابهت ها و تفاوت های این حوزه و به ویژه از نظر پیامدهای ناخواسته ای که در طرح مباحث فرعی و گاه نافرجام شده است. روشن است دستاوردهای علمی این مباحث، تاکید مجددی بر ضرورت ژرف اندیشی در خصوص روال های عمیق و دراز آهنگ تر در مناسبات اقتصادی-اجتماعی ایران این دوره خواهد بود. این خواست جز با دقت در روش شناسی کشف، بررسی و تبیین مسائل تاریخ اقتصادی- اجتماعی این دوره ممکن نمی شود. از این رو تمرکز بر مباحثی چون ویژگی ها ساختاری، دوره بندی، مسائل و موضوع های تاریخ اقتصادی ایران در سده های میانه، ارزیابی و نقد رهیافت ها و نظریه های مطرح در باب تاریخ اقتصادی این دوره، دگرگونی ها و پیوستگی ها در نظام اقتصادی: فرآیندهای رشد و رکود اقتصادی و موضوعات نظیر مد نظر قرار گرفت.

بخش دوم. گونه شناسی و نقد منابع و مطالعات تاریخ اقتصادی ایران در سده های میانه؛ که تاکید بر ضرورت تکاپوهای مستمر و تامل در باب چگونگی شناسایی گونه های منابع تاریخ اقتصادی ایران و بهره گیری از روش های نوین تفسیر متن برای کشف داده های تاریخ اقتصادی از متون مختلف است.

بخش سوم. حکومت و اقتصاد: سازمان دیوانی و اقتصاد، مالیه عمومی، سیاست اقتصادی و مالی، مالیات و عوارض و مالیات ستانی، مالکیت سلطنتی و دیوانی بر عوامل تولید، نظارت و دخالت در روند تولید و بازار، سرمایه گذاری و حمایت اقتصادی، تامین زیرساخت ها، امنیت.

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۴۵

بخش چهارم. اقتصاد و حقوق: اندیشه ها، قوانین، مقررات شرعی و عرفی اقتصادی؛ اقتصاد و فرهنگ: اخلاق اقتصادی، آموزه های عرفانی، فرهنگ اقتصادی.

بخش پنجم. اقتصاد شهری: نظام بازار، بخش های اقتصاد شهری (بازرگانی و مبادله، پیشه وری و تولید خانگی، خدمات)؛ نهادهای مالی، پول، نیروهای تولید، علم و فناوری، نوسان ها و بحران های اقتصادی؛ اقتصاد بین المللی: نظام مبادله، زیرساخت ها و نهادهای تسهیل گر، راه های تجاری بین المللی (راه ابریشم، ادویه، راه های دریائی)

بخش ششم. اقتصاد روستائی: عوامل تولید (آب، زمین، نیروی کار، ابزار و فنون تولید)، مالکیت عوامل تولید، نظام آبیاری، فناوری تولید، مناسبات تولید (بهره مالکانه، مزارعه، مواکره، مقاطعه، ..)، روابط اقتصادی با اقتصاد شبانی و شهری، بخش های اقتصاد روستائی (دامپروری، باغداری، زراعت، تولید خانگی)، نوسان ها و بحران های دراز مدت.

بخش هفتم. اقتصاد شبانی: عوامل تولید و مالکیت آن، خودبسندگی اقتصادی، غارت، ارتباط با اقتصاد شهری و روستائی، فرآیندهای تحول در اقتصاد شبانی

ارزیابی و نقد میراث اقتصادی سلجوقیان. نوآوری ها، پویائی، دگرگونی، فرآیند های دوران ساز. این بخش نیز به عنوان ارزیابی مطالعات تاریخ اقتصادی این دوره بر ویژگی کاربردی سازی پژوهش های مربوط تاکید دارد. امری که باعث می شود صاحب نظران علوم اقتصادی، سیاسی، جامعه شناسی به بهره گیری از نتایج مطالعات مورخان روی آورده و به تدریج در زمینه مطالعات تاریخ ایران ورود کنند.^{۱۵}

اشاره شد از ابتدا در نظر بود طراحی این همایش به گونه ای صورت گیرد که چون گام نخست و بنیانی برای مطالعات بعدی در زمینه تاریخ اقتصادی ایران در سده های میانه و دوره سلجوقیان قرار گیرد. امید است در فرصت هایی که پیش رو خواهیم داشت، مباحث تخصصی این حوزه را در مقوله های خاص به بحث و تبادل نظر و پژوهش بگذاریم.

۷. مجموعه مقالات این همایش، شامل ۲۳ پژوهش است. این مقالات از بین شمار زیادی از مقالات واصل شده به دبیرخانه همایش، با اعمال داوری تخصصی برگزیده شد. شماری از آن ها در همایش ارائه کردید. مجموعه از چکیده های مقالات (۳۸ چکیده) نیز در اسفند

۱۴۰۰ منتشر شد. در این همایش از شیوه فراخوان عمومی به شکل رایج پیروی نشد، بلکه بر اساس روش شناسائی و مراجعه به محققان و صاحب نظران و مذاکره برای جلب مشارکت آنان در این برنامه علمی، اقدام شد. این رویه برخلاف پیش بینی اولیه، بیش از انتظار با توفیق روبرو شد. متأسفانه برخلاف انتظار، به دلایل گوناگون و البته خارج از اختیار اینجانب، روند انتشار این مجموعه بسیار طولانی شد. در نهایت به ناگزیر کتاب را به شکل دیجیتال منتشر خواهیم کرد. امیدوارم این برنامه علمی سرآغازی برای تداوم برنامه های علمی و پژوهشی در این حوزه و رشد مطالعات تاریخ اقتصادی ایران در سده های میانه و دوره سلجوقیان گردد.

مشخصات نویسندگان و عنوان مقالات مندرج در کتاب مجموعه مقالات همایش تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان، به این شرح است:

امامی خوئی، محمد علی: تجارت در زمان سلجوقیان آناتولی.

بحرانی پور، علی: تجارت در آسیای صغیر در عهد پسران غیاث الدین کیخسرو دوم سلجوقی روم (۶۴۳-۷۰۷ ق.).

بیگدلو، رضا: بسترهای تهدید امنیت اقتصادی در جوامع روستایی ایران عصر سلجوقی.

پروین، نادر و مسلم سلیمانی یان و فرهاد عمو رضائی: اندیشه مالی و اقتصادی خواجه نظام الملک با تکیه بر سیرالملوک.

حاتمی، امیر حسین: تأثیر اقطاعداری بر نظام زمینداری در دوره سلجوقی.

دادگر، یدالله، محورهای فراموش شده بین تاریخ و اقتصاد: ظرفیت گفتمانی و سیاست گذاری برای اندیشمندان دو رشته

رضائی، مصطفی و مریم محمدی و کاظم ملازاده: جغرافیای اقتصادی دشت همدان در دوره سلجوقی بر اساس مستندات تاریخی و شواهد باستان شناسی.

روستا، جمشید: واکاوی تحولات اقتصادی قلمرو سلجوقیان کرمان، با تکیه بر مسکوکات ملک قاورد سلجوقی.

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۴۷

سراج، محسن: نظریه‌ای در مالکیت آب و تاثیر آن بر تعیین نوع مالکیت زمین در اقتصاد ارضی ایران دوران میانه.

سلیمانی گواری، ابوالفضل: سیاست های اقتصادی در دوره سلجوقیان؛ منظر: ساختار کشاورزی بغداد.

صابر، محمد: روند تأسیس بناهای اقتصادی در دوره سلجوقیان.

صدقی، ناصر: جایگاه اقتصاد در نگاه اندیشمندان عصر سلجوقی، (با تأکید بر دیدگاه های فخر رازی و غزالی).

صفرزائی، عبدالله و جمیله کلکلی: مقایسه خدمات اقتصادی وزیران دوره غزنوی و سلجوقی.

قربان نژاد، پریسا: بررسی سیاست اقتصاد مالیه عمومی سلاجقه بزرگ و تاثیر آن در گسترش اقدامات عمرانی و عام المنفعه.

کاظمی، سجاد: سهم ترکمانان سلجوقی در فروپاشی اقتصاد غزنویان.

کریمی پور، حمید و کیومرث طهماسبی: از برهوت ناامنی تا آبادانی شهری، مطالعه موردی؛ تأثیر امنیت بر سیاست‌های اقتصادی در عصر آلبارسلان و ملک‌شاه سلجوقی.

کیا، جواد و سید حسن شجاعی و امامعلی شعبانی: سهم خاصه سلطانی در تامین منابع مالی نظامیه‌ها در عصر سلجوقی.

گوک سو، ارکان: ملاحظاتی در مورد جایگاه سرای غلامان در زندگی اجتماعی و اقتصادی در دوره سلجوقیان.

مسجدی خاک، پرستو: نگاهی بر اقتصاد دوره سلجوقی بر پایه آنالیز مسکوکات نقره.

مویان، نوهات: کارکرد رسم هدیه در مناسبات سیاسی و اجتماعی سلجوقیان.

نریمانی، عارف: جایگاه عصر سلجوقی در الگوهای دوره‌بندی تاریخ اقتصادی ایران.

یزدانی راد، محمد حسین و پیمان صالحی: اقتصاد همدان در عصر سلجوقیان.

بیگین، سونگول: اثرات اقتصادی نظام اقطاع‌داری بر جامعه ایران در دوره سلجوقیان.

پی نوشت

۱. نوئل مورلی، مورخ اقتصادی روم باستان، در جمع بندی خود از مطالعات تاریخ اقتصادی دوران باستان، به این موضوع چنین اشاره دارد: "توجه به ابعاد اقتصادی کنش اجتماعی، با هدف مجزا کردن عوامل معینی جهت بررسی مفصل تر آن است. کنش انسانی همواره چند وجهی است و چندین عامل تعیین کننده دارد و تاریخ اقتصادی را نمی توان منفک از جامعه، فرهنگ و سیاست درهم تنیده با آن درک کرد". ر.ک: مورلی، نوئل، نظریه ها، مدل ها و مفاهیم در تاریخ باستان، ترجمه احسان افکنده، تهران، سمت، ۱۳۹۹، ص ۸۸.

۲. Lane, Fredric C: *Economic Consequences of Organized Violence*, The Journal of Economic History, Vol. 18, No. 4, (Dec., 1958), pp. 401-417, p: 417.

۳. ر.ک: شومپتر، جوزف، آ: تاریخ تحلیل اقتصادی، ج ۱، از آغاز تا سده ۱۸م، ترجمه فریدون فاطمی، تهران، مرکز، ۱۳۷۵، صص ۲۳-۲۴.

۴. این بازه، از مقطع فروپاشی مناسبات اجتماعی مسلط در جامعه باستان تا روند انکشاف نیروهای اجتماعی و اقتصادی شهری و باآرائی مناسبات شهر-روستا، رشد مناسبات تجاری فرامنطقه ای و غیبت نمایندگان گروه های پیشرو ایرانی در سازمان قدرت سیاسی، تا دگرگون شدن این وضعیت و ورود به وضعیت جدید اجتماعی را در بر می گیرد.

۵. در بازه سده پنجم و ششم ق/یازدهم و دوازدهم میلادی، در نتیجه شروع مهاجرت موج وار قبایل آسیای میانه، فرآیند تداخل مناسبات کوچرویی با مناسبات اقتصادی-اجتماعی شتاب گرفت و به ظهور شکل بندی های اجتماعی-اقتصادی نو که حاصل ترکیب سه بخش رمه گردانی، روستایی و شهری بود، انجامید. تکامل فرایندهای تکوین یافته در بازه پیش از آن، با ادوار قبل و بعد از خود، ایلخانان- تیموری که توازن فورماسیون اقتصادی-اجتماعی مسلط در دوره سلجوقی بهم خورد و وزن اجتماع قبیله ای و شیوه تولید رمه گردانی در جامعه ایران بسیار افزایش یافت، تمایز دارد. از نظر شرائط اقتصادی این قضیه از اهمیت بیشتری برخوردار است.

۶. در مطالعات تاریخ اقتصادی ایران، عنایت به نیروهای ژرف تر که رویدادهای را در طول سالیان و ده ها در میان مدت شکل می دهند، روش برنارد برودل که تشریح رخدادهای تاریخی را به ساحت زمان جغرافیایی (هزاره)، زمان اجتماعی (میان مدت) و زمان فردی (کوتاه مدت) احاله داده و این ملاک ها را در تعیین زمان تاریخی در مطالعات مربوط مورد نظر قرار می دهد، درخور توجه است. در بررسی تاریخی برهم کنش های پیچیده، جهت تعریف سلسله مراتب نیروها و جریان ها و جنبش های خاص و

گزارش همایش چشم اندازهای همایش تاریخ اقتصاد ایران در سده های میانه ۱۴۹

سپس پرداختن به شکل یک مجموعه کامل (ر.ک: مورلی، ۱۳۹۹، ۷۱) باید مد نظر باشد. البته توجه به زمان بلند مدت در درک امور اجتماعی است (همان، ۷۲) و مطالعات موضوعات تاریخ اقتصادی تابع چنین رویکردی است.

با عنایت به این مهم که در مطالعات تاریخ اقتصادی، دشواری های بسیار وجود دارد، از جمله: ابهام در تعریف دانش تاریخ اقتصادی، و حدود تعاریف مفاهیم و روش و رویکردهای این حوزه در نزد صاحب نظران گرایش های علمی در رشته اقتصاد و رشته تاریخ است (برای ملاحظه یک بررسی درخور از وضعیت مطالعات و رشته تاریخ اقتصادی در دنیا، مسائل حرفه ای مورخان تاریخ اقتصادی و نیز برخی از مسائل دانش تاریخ اقتصادی، به مرجع زیر مراجعه کنید:

Martin Shanahan: Discipline identity in economic history: Reflecting on an interdisciplinary community, in: Arts and Humanities in Higher Education, Vol. 14, no.2, pp: 181-193, (published online 10 September 2014, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/147402221459437>)

لازم به یادآوری است، تاکید وی و دیگر اقتصاد دانان متمایل به بهره گیری از رویکرد تاریخ اقتصادی در زمینه اندیشه ورزی مقوله های اقتصادی، تاکید بر ضرورت تاثیرپذیری سیاست ها و شیوه های حکمرانی امروز از تجارب تاریخ اقتصادی و توجه به قضایای کابردی در مطالعات تاریخ اقتصادی کشورها، درخور توجه است. این رویکردها در کشور توسعه یافته ای چون استرالیا، از پیشینه وسیع و غنی برخوردار است.

۸. ر.ک: مورلی، ۱۳۹۹، ۶۶.

۹. برای ملاحظه یک بحث از این گونه دشواری های مربوط به چگونگی روایتی مورخان تاریخ اقتصادی با داده های تاریخی و نحوه ارزیابی اعتبار و تفسیر داده ها، ر.ک: شومپتر، ۱۳۷۵، صص ۲۵-۲۴.

۱۰. ر.ک: مورلی، ۱۳۹۹، ص ۸۱

۱۱. ر.ک: همان، صص ۵۲ و ۵۶.

۱۲. دغدغه های اصلی پژوهشگران تاریخ اقتصادی، به ویژه در حوزه مطالعات اقتصادی جوامع پیشامدرن، به مقوله های اساسی چون اتخاذ رویکردها در پژوهش اقتصاد مقابل پیشامدرن، چالش های انتخاب روش، ترجیحات تنوع روش شناسی در مطالعه تاریخ اقتصادی، دشواری یافت منابع، روش های تحلیل و اعتبارسنجی داده ها، دشواری تعمیم یافته ها، و الگوهای بازسازی ساختار و سازمان اقتصادی

جوامع پیشین و موارد نظیر، است (برای ملاحظه جمع بندی از مباحث تخصصی در مباحث فوق و گزارشی در این مقوله ها، ر.ک:

Bruch, Julia and Ulla Kypta, Tanja Skambraks: *How to Do Economic History?*, in: *Methods in Premodern Economic History, Case studies from the Holy Roman Empire, c.1300-c.1600*, Editors: Ulla Kypta, Julia Bruch, Tanja Skambraks, Palgrave Macmillan, 2019, pp: 491-498).

^{۱۳}. مقاله آقای دکتر یدالله دادگر (اقتصاددان و صاحب نظر در زمینه تاریخ اقتصادی ایران)، در مجموعه حاضر، تأکیدی است بر این واقعیت که تا کنون جامعه تاریخ دانان و اقتصاد دانان کشور از بی توجهی به این حوزه معرفت بنیادی زیان ها دیده اند.

^{۱۴}. پیش از این دو همایش با عنوان فرهنگ و تمدن ایران در دوره سلجوقیان توسط انجمن ایرانی تاریخ برگزار شده است. مسئولیت دبیری علمی همایش نخست بر عهده همکار فاضل آقای دکتر اسماعیل حسن زاده (استاد گروه تاریخ دانشگاه الزهرا) بود. مجموعه مقالات آن همایش در دو مجلد منتشر شد (انجمن ایرانی تاریخ و پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۹۵). مسئولیت دبیری علمی همایش دوم بر عهده اینجانب بود. مقالات همایش دوم در یک مجلد انتشار یافت (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۸). لازم به اشاره است در طراحی و اجرای همایش کنونی از تجارب آن همایش به نحو موثری بهره برداری شده است.

^{۱۵}. جدای از انتقاداتی که بر وضعیت دور افتادگی اصحاب علوم انسانی و اجتماعی ایران از مطالعات گذشته و تاریخ جامعه خود وارد است، باید به این نکته توجه داد که ابتدا باید زمینه و شرائط مناسب بهره گیری علمی آن دانشمندان از دستاوردهای دانش مربوط به گذشته جامعه در روند پژوهش ها و اندیشه ورزی خود، فراهم شود. به تعبیری نباید به صورت یک طرفه آنان را متهم کرد از این اصل علمی مطالعه جوامع غافل مانده اند. زیرا منطقی است که ابتدا باید زمینه های جلب نظر و جذب آنان به سوی کشف کردن موضوعات مورد علاقه خود به حوزه مطالعات تاریخ ایران را فراهم کرد. به تعبیر دیگر، ایجاد نیاز به بهره گیری از مطالعات تاریخ ایران برای رشته های علوم انسانی و اجتماعی، از طریق نشان دادن فوائد دستاوردهای مطالعات تاریخی برای فهم عمق و پیچیدگی های جامعه امروز ایران، امکان پذیر می شود. این بخش از کار بر عهده مورخین است.

همایش تاریخ اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان

(۵-۶ق/۱۱-۱۲م)

فصلنامه علمی پژوهشی

Economic History of Iran in Saljuqs Period(5-6H/11-12.C.)

گستره موضوعی همایش

- اقتصاد و حقوق: اندیشه ها، قوانین، مقررات شرعی و عرفی اقتصادی
- اقتصاد شهری: نظام بازار، بخش های اقتصاد شهری، نهادهای مالی، پول، علم و فناوری، نوسان ها و بحران های اقتصادی.
- اقتصاد روستایی: عوامل تولید، مالکیت عوامل تولید، نظام آبیاری، مناسبات تولید، روابط اقتصادی با اقتصاد شهری و شهری بخش های اقتصاد روستایی، نوسان ها و بحران های دراز مدت.
- اقتصاد شیبانی: عوامل تولید و مالکیت آن، خودبسندگی اقتصادی، تجارت، ارتباط با اقتصاد شهری و روستایی، فرآیندهای تحول در اقتصاد شیبانی
- اقتصاد بین المللی: نظام مبادله، زیرساخت ها و نهادهای تسهیل گر، راه های تجاری بین المللی (راه ابریشم، ادویه، راه های دریایی)
- ارزیابی و نقد میراث اقتصادی سلجوقیان، نوآوری ها، پیوستگی، نگرگونی، فرآیندهای دوران ساز.

- ویژگی های ساختاری، دوره بندی، مسائل و موضوع های تاریخ اقتصادی ایران در سده های میانه
- نگرگونی ها و پیوستگی ها در نظام اقتصادی: فرآیندهای رشد و رکود اقتصادی
- گونه شناسی و نقد منابع و مطالعات تاریخ اقتصادی ایران در سده های میانه
- ارزیابی و نقد رمیافت ها و نظریه های مطرح در باب تاریخ اقتصادی این دوره
- حکومت و اقتصاد: سیاست اقتصادی و مالی، سازمان دیوانسی و اقتصاد مالیه عمومی، مالیات و مالیات ستانی، سرمایه گذاری و حمایت اقتصادی
- اقتصاد و فرهنگ: اخلاق اقتصادی، آموزه های عرفانی، فرهنگ اقتصادی

تاریخ همایش: ۱۶/۱۲/۱۴۰۰ ساعت: ۹ الی ۱۸

آدرس مجازی همایش: vroom.ut.ac.ir/literature8

ایمیل دبیرخانه: saljuqs.conf@ut.ac.ir

کانال تلگرام: [iransaljuqs](https://t.me/iransaljuqs)

سایت همایش: www.saljuqsconf.ut.ac.ir

صفحه اینستاگرام: [iran_seljukid](https://www.instagram.com/iran_seljukid)

همایش تاریخ اقتصادی ایران دوره
(۱۱۷-۱۱۶ ق-۱۲۷ م)

فصلنامه سلجوقیان

مقالات همایش

۱۶ اسفند ۱۴۰۰

به کوشش:
شهسرام یوسفی فر
عضو هیئت علمی
دانشگاه تهران

مقالات همایش تاریخ اقتصادی ایران دوره سلجوقیان

تألیف: دکتر شهرام یوسفی فر
مجموعه: فصلنامه علمی تخصصی سلجوقیان

دانشگاه تهران
ISC
فصلنامه علمی تخصصی سلجوقیان